

«ТРЕТІЙ ШЛЯХ»: ПОВЕРНЕННЯ НА КРУГИ СВОЇ

Із виступу на 6-му Конгресі
Академії політичних наук 24 травня 2019 р.

Василь Ткаченко
доктор істор. наук,
професор,
член-кореспондент
НАПН України,
гол. наук. співроб.
Інституту всесвітньої історії
НАН України,
м. Київ

Наприкінці грудня 1992 р. в приміщенні Інституту підвищення кваліфікації Київського державного університету імені Тараса Шевченка відбулася наукова конференція, присвячена першій річниці Референдуму про незалежність України. Науковці представили своє бачення сьогодення та очікуваних перспектив незалежної України. Серед доповідачів був і ваш покірний слуга, виступ якого під назвою "Українська ідея: «третій шлях»" був опублікований спершу в газеті «Демократична Україна», а згодом увійшов до збірника «Національний прогрес України: Сутність. Виміри. Перспективи», виданого Українською академією наук національного прогресу та Товариством «Знання» України під редакцією *Ірини Олексіївни Кресіної*, якій я принагідно хочу висловити свою подяку, хоч пройшло уже 26 років [1].

Мій виступ привернув увагу наукової громадськості. Більше того – я став об'єктом критики з боку провідних українських науковців-політологів. Це дуже втішно, коли ти зосередив на собі увагу опонентів. Особливо посприям цьому Круглий стіл редакції журналу «Політична думка» під назвою "Україна посткомуністична: у пошуках «третього шляху»" [2]. Ініціював захід нині покійний головний редактор журналу *Володимир Іванович Полохало*. Моя концепція «третього шляху» була покладена в основу дискусії, але з боку деяких учасників пролунала гостра критика на мою адресу.

Концепція

Тож яким був мій основний посил наприкінці 1992 року?

Цитую: «*Позитивна ідея для України – це ідея «третього шляху».* В основу пошуку «третього шляху» має бути покладено ідею поєднання ринку з розвитком сильного соціального захисту людей».

Далі про перспективу: «*Ідея «третього шляху» ставить перед суспільством конкретну мету: подолати біполярну структуру економічних відносин, коли власники виробництва з одного боку, і трудящі, позбавлені власності, – з другого. Рух капіталізму до «безкласовості» розуміється тут як запровадження елементів соціалізму, у чому свого часу звинувачували Франкліна Рузвельта. А в практиці Австрії, Швеції і Норвегії соціалізм представ перед нами уже наяву. Отже, «знищення» класів є процесом витіснення класової дихотомії на другий план і створення передумов для розв'язання конфліктів між соціальними групами, їх соціальної інтеграції».*

Застерігав я і щодо ймовірних ризиків: в умовах нашої мафіозно-бюрократизованої дійсності елементи «соціального ринкового господарства» можуть бути витіснені традиційними елементами «промислово-феодалного господарства».

У цілому, концепція «третього шляху» мислилася як довгострокова державна доктрина розбудови соціально-відповідальної держави на ідейних засадах неоконсерватизму. (Приклад: Ізраїль, де земля народу, поєднання підприємництва і системи кібуців. Тобто – капіталізму стільки, скільки суспільство витримає).

Контраргументація

Якою ж була контраргументація противників «третього шляху»? Ще раз наголошую, я ні на кого не тримаю образи. Як це прийнято в цивілізованих суспільствах: «*нічого особистісного – все підпорядковано справі*».

Перший контраргумент: «Третій шлях» – це ідея «перетворення української економіки на своєрідного капіталістично-соціалістичного (ринково-адміністративного) кентавра, із перспективою стати «могилою української незалежності».

Що натомість пропонують: «більша частина набутих капіталів має залишитися в руках приватних власників». Так воно й сталося – стейтхолдерами України виявилася вузька група олігархів.

Другий контраргумент: «Третій шлях» – це «рух назад» і «політичне лукавство можновладців».

Що пропонується: побороти «утопії соціалістичної ідеології – рівності соціальних груп на ґрунті соціальної власності» і розвивати суспільство «за об'єктивними законами ринкових суспільних відносин в умовах демократичного ладу».

Третій контраргумент: До України слід запросити вяртів, бо «досі ми майже не використовували управлінський потенціал власної діаспори». Представникам діаспори слід запропонувати «відповідні посади в українському уряді».

Четвертий контраргумент: базові риси українського суспільства «притаманні азійській формі суспільного життя в його «класичному» варіанті». Тому «азійський елемент належить використати для участі країни в євразійських процесах».

Остаточний підсумок: «...Гарячкове вишукування політичною елітою України «третього шляху» соціально-політичного та економічного розвитку свідчить насамперед про перманентну неспроможність влади виробити та реалізувати раціональну стратегію і тактику перетворень, адаптуватися щодо нових історичних умов». З боку маємо «різкі хитання у політичних настроях електорату щодо вибору ним моделей розвитку». Ці настрої «мають не тимчасовий, а стійкий характер і створюють передумови не для міфічного «третього шляху», а для неототалітарного (як найбільш вірогідного) шляху розвитку України».

Отже, ідею «третього шляху» було піддано остракізму як таку, що нібито суперечить прогресивному світовому досвіду, веде Україну на манівці суспільного розвитку, до участі України в євразійських процесах.

А тим часом... світ йде «третім шляхом».

Нагадаю, що результати Круглого столу були опубліковані в журналі «Політична думка» на початку літа 1994 року – під час других президентських виборів в незалежній Україні. У цей час у більшості західних країн відбулися трансформаційні зрушення: на перші ролі стали висуватися партії, які сповідували ідеї неоконсерватизму, а як сказав – прогресивного консерватизму.

Один із головних архітекторів «третього шляху» британський соціолог **Ентоні Гіденс** наголошував, що здорова економіка потребує надійно функціонуючих ринків,

однак вона також потребує значної підтримки держави. У розвинених країнах присутність уряду і держави здійснюється повсюдно. Немає підстав допускати, що приватні компанії іманентно переважають державні, особливо за умов монополії. У сфері охорони здоров'я і освіти послуги можуть надаватися на ринкових засадах, однак існують переконливі докази, пов'язані з поняттями соціальної солідарності, справедливості й суспільного добробуту, на користь обмеження такої діяльності певними рамками з боку держави.

Іншими словами: «дикий капіталізм» слід стриножити. Невидима рука ринку має бути обов'язково доповнена видимою рукою державного регулювання. Прибічники «третього шляху» позиціонували себе між класичними консерваторами (**Рейган**, **Тетчер**), з одного боку, й традиційними (а то й навіть ортодоксальними) соціалістами – з другого. Тобто, виступаючи за середній шлях між соціалізмом і капіталізмом – відстоювали соціальну ринкову економіку, або ж змішану економіку. Багато в чому поява архітекторів «третього шляху» була відповіддю на кризу традиційних європейських лівих партій, що настала після падіння Берлінської стіни і розпаду комуністичного блоку.

Ці тенденції науковцями України були переважно проігноровані. Недофінансування системи освіти і науки в Україні в ті «шалені 90-і роки» уже тоді призвело до певної провінціалізації української науки, коли ми повторювали зади **Фрідмана**, **Хаска**, **Фукуями** без урахування специфіки України.

А за великим рахунком далось взяти соціальне замовлення збоку олігархату, не зацікавленого у «видимій руці державного регулювання».

США: «третій шлях» в дії

А тим часом уже в 1992 р. президент США **Біл Клінтон** першим із політиків епохи глобалізації застосував концепцію «третього шляху» у Сполучених Штатах, ставлячи за завдання «віднайти формулу прогресивного руху, який би об'єднував, а не роз'єднував людей». Головною ціллю партії демократів було забезпечення рівності можливостей, подолання бідності, ліквідація дискримінації окремих груп громадян.

Знизивши частку військових витрат, **Клінтон** збільшив частку соціальних витрат до 62 % витратної частини федерального бюджету. Президент США відкинув будь-які експерименти зі зниженням податкового навантаження на багаті верстви населення. Одночасно він відмовився від державного регулювання великих галузей – телекомунікаційної, енергетики й банківських послуг. Загальним підсумком впровадження **Клінтоном** «третього шляху» стало прискорення темпів росту економіки, зниження рівня безробіття й інфляції. За роки правління **Клінтона** бюджет став профіцитним [3].

Об'єднане королівство Великобританії

Свою формулу «третього шляху» шукав і лідер Лейбористської партії **Тоні Блер**. Після перемоги на виборах 1 травня 1997 р. він поклав кінець ортодоксальним «соціалістичним» переконанням своєї партії й звернувся до «загальнонаціональних цінностей». Він підтримав широку програму стимулювання малого й середнього бізнесу і пообіцяв не допускати націоналізації великого капіталу.

Уряд *Блера* унікав як повної державної безвідповідальності (держава – «нічний сторож»), так і однобічного державного втручання; підтримував макроекономічну стабільність, розвивав податкову й соціальну політику; а найголовніше – готував людей до праці шляхом удосконалення освіти, підтримував наукоємні галузі промисловості, дбав про розкриття здібностей дітей, про ефективне поєднання «роботи й домівки». Ще одне новітнє уведення *Блера* – делегування центром частини своїх повноважень місцевим органам влади (Шотландія, Уельс).

Таким чином, «третій шлях» *Блера* виявився пошуком альтернативи як капіталізму, так і соціалізму. Власне – компромісом у поєднанні двох елементів – ринкової економіки й всенародної соціальної справедливості. Тож не дивно, що «третій шлях» *Блера* англійці схвалили, віддавши перевагу лейбористам на виборах 2001 р. та 2005 р. [4].

«Нова середина» Німеччини

У Німеччині впродовж 1990-х років при владі залишався уряд на чолі з лідером ХДС *Гельмутом Колем*. Головною проблемою тоді була інтеграція східної і західної частини Німеччини. Труднощі на цьому шляху підірвали популярність ХДС, що привело до перемоги коаліції СДПН і «зелених» на виборах 1998 р.

Тож німецькі соціал-демократи на чолі з *Герхардом Шредером* спробували знайти свій варіант «третього шляху», який отримав назву «нова середина». Йшлося про суспільство, яке орієнтується на ліберально-демократичні цінності, а до того ж таке, що прагне позбавитись традиційного протистояння між «правими» і «лівими».

Що найголовніше – «третій шлях» *Г. Шредера* передбачав створення сприятливого клімату для бізнесу при посиленні соціальної ролі держави. Так само, як і *Блер*, *Шредер* заявляв про свою прихильність «соціальній справедливості», «рівності шансів», «солідарності», «соціальній відповідальності». Ось ці традиційні соціал-демократичні ідеали він сподівався пристосувати до сучасної економічної ситуації. Одне із ключових положень спільного «Маніфесту Блера-Шредера», опублікованого у 1999 р., полягало в тому, що «держава має робити все, щоб допомогти підприємствам, не намагаючись їх замінити».

Соціал-демократи програли вибори 2005 року, однак їхні наступники – християнські демократи – традиційно дотримуються й нині принципів солідаризму й соціально-відповідальної держави [5].

Ідеологічні гібриди

Отже, на зламі XX і XXI століть відбулося переосмислення конфігурації тієї чи іншої ідеології – ліберальної, консервативної чи соціал-демократичної – у напрямі відходу від їх «класичної» форми у бік створення «ідеологічних гібридів». Ці ідеології покликані були оперативно реагувати на виклик часу.

Наприклад, у Великобританії існує:

1) «мале ядро», що містить найфундаментальніші принципи ліберальної демократії;

2) інші ідеології – консерватизм і лейборизм – представлені певним набором принципів, що формують «велике ядро»;

3) ще якісь ідеології (напр. – комунітаризм) перебувають «на периферії» і їх принципи можуть бути затребувані лише за тих чи інших обставин.

Отже, в процесі «гібридизації» формується державна ідеологічна доктрина – це відкрита система, сприйнятлива до ідеологій-конкурентів, а їх взаємодія утворює залежно від обставин різноманітні ідейні конфігурації, у яких на перший план виходить то одна, то інша складова за неодмінного збереження засадничих принципів «великого ядра».

Ідеології-гібриди постійно розвиваються, змінюють свою конфігурацію. Саме до такої «ідеології-гібриду» і належить «третій шлях», який попри всю свою позірну еkleктичність поєднання ліберальних, консервативних й соціалістичних компонентів виявляє життєздатність до концептуального переосмислення.

До того ж маємо зважати на певні політичні цикли. «Новий лібералізм» був характерний для першої половини XX ст., коли країна переживала процес становлення зрілих інститутів індустріального суспільства. У 1970-і роки – в умовах переходу британського суспільства до постіндустріального типу розвитку – панівною стає концепція «вільної ринкової економіки».

Поява доктрини «третього шляху» наприкінці 1990-х років стала своєрідною реакцією на проблеми переходу постіндустріального суспільства в стадію розвитку інформаційного суспільства.

Перспективи

Отже, як бачимо, ідеологічна доктрина «третього шляху» є не кабінетною вигадкою теоретиків, а реальною практикою, що впродовж десяти років ефективно втілюється в життя у розвинених країнах Заходу. Поки що питання про те, чи відбувається заміна «третього шляху» на більш ефективні ідеологічні побудови, залишається відкритим.

Лорд *Е. Гіденс* у своєму січневому інтерв'ю 2018 р. знову наполягає: «Як і раніше, ключові позиції я віддаю би «третьому шляху», який розуміється як здатність до повної зміни політичної орієнтації – такої, що вийшла б за межі національних держав. Перед нами стоїть серйозне завдання – створити форму відповідального капіталізму, при котрому накопичення багатства узгоджується з соціальними потребами, в тому числі екологічними» [6].

«Третій шлях» України

Уже був випадок, коли ідея «третього шляху» України, одностайно засуджена у 1994 р., політологами Круглого столу, раптом у 2003 р. була затребувана Народно-демократичною партією (НДП). З'явилася книга *Валерія Пустовойтенка* під назвою «Третій шлях». Аналіз цього твору і ступінь популярності НДП на наступних виборах може бути предметом самостійного дослідження [7].

Моє завдання сьогодні я вбачаю у нагадуванні старої притчі: все повертається на круги свої. Якій би анафемі не була піддана ідея «третього шляху», але вона гідно реалізувалася на практиці політично зрілими суспільствами, хоча й була відкинута українським суспільством «молодої демократії».

Хочеться сподіватися, що рано чи пізно восторжествують і в нашому домі мудрі думки *Віктора Гюго*: «Ніяка армія не зрівняється з силою ідеї, час якої настав». Отож не полишаймо своєї мрії, бо «ніщо так не сприяє створенню майбутнього, як сміливі мрії».

Поки що свою мрію *Ентоні Гіденс* сформулював таким чином: «Третій шлях повертає до основних цінностей лівих: справедливості, солідарності, свободи, – однак переосмислює, яким чином усе це надамо. Ми беремо історичні цінності лівих – нашу несхильну відданість ідеалам справедливості, демократію, свободу – і пристосовуємо їх до нашого нового світу динамічних ринків. Мета – більш згуртоване, щасливе та заможне суспільство».

Тут, як мовиться, нічого ні додати, ні відняти. Треба просто докласти сил.

Монстр олігархічного корпоративізму

Назагал суспільні зміни в роки незалежної України відбувалися досить драматично. Ще двадцять років тому (1998) у книзі «Україна – шлях до себе» (співавтор *Василь Кремень*) ми застерігали, що в країні запанувала тенденція до створення «дикого» капіталізму латиноамериканського стилю – з різкими соціальними контрастами, мафіозною елітою, усепроникаючою продажністю й розгулом насильства: «приватизація замість середнього класу породила напівкримінального нувориша, в результаті чого було створено не західний тип економіки, а брутальний феномен економіки кримінально-кланового типу» [8].

Тобто, в пострадянському суспільстві відбулася своєрідна «зміна парадигми»: на місце радянського бюрократичного корпоративізму прийшов олігархічний корпоративізм.

У процесі його становлення, *по-перше*, виявилися регіональні особливості України, відсутність централізованого начала, дисперсність і навіть хаотичність взаємодії олігархів між собою й олігархічних угруповань з державою.

По-друге, відразу далася взнаки відсутність не те що якоїсь загальнонаціональної ідеї, а й будь-якої стартової суспільно вагомої мети, – кожна з груп намагалася використати поточну кон'юнктуру для досягнення своїх суто групових, егоїстичних цілей. Універсальною «здобиччю» стала максимально висока політична рента на приватизований капітал.

Із утвердженням олігархічного корпоративізму яскраво виявила себе *третьою* рисою: підприємницька олігархія почала прибирати до своїх рук леву частку ресурсів власності, а адміністративна й політична олігархія – широко використовувати у власних цілях владні повноваження. Взаємодія цих олігархій привела до «розгулу» корупції, яка із супутнього явища перетворилася на сутнісне, на осьовий елемент парадигми олігархічного корпоративізму.

Урешті-решт, виявила себе й *четверта* характеристика – український олігархічний корпоративізм замкнув процес приватизації у вузькому колі, відсторонюючи від «розподілу» решту груп населення: країна з «відкритого акціонерного товариства» перетворилася на «закрите». Доходи від нього отримує лише вузька група акціонерів, тоді як решта не має можливості навіть «купити прав співвласності на ринку». За таких умов розмови про створення середнього класу – пустопорожній звук [9].

Із вищесказаного робимо висновок: соціально вибухонебезпечна ситуація в країні і для Майдану 2004 р., і для Євромайдану 2013–2014 рр. була створена саме цим недолугим егоїзмом олігархів, який виявляє себе послідовним дотриманням принципу закритості найважливіших сфер політичного й економічного життя для осіб, які не допущені бути членами корпорації.

Дорогу до Майданів своїми егоїстичними діями вистежили самі олігархи, чиїми зусиллями суспільна безпека України опинилася на межі втрати суверенітету.

Знову постала проблема державницької ідеології: не визначивши свого місця в сучасному глобалізованому світі, не набувши власної ідентичності, не досягши критичної маси соціального солідаризму й відповідальності за долю України – зняти цю проблему неможливо. ■

Література

1. Національний прогрес України: Сутність. Виміри. Перспективи / Матеріали наукової конференції. К., 1993. 147 с.
2. Україна посткомуністична: у пошуках «третього шляху». Круглий стіл редакції журналу «Політична думка». Політична думка. Український науковий журнал. №2, 1994. С.19–25.
3. Третий путь (идеология) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [wikiwhat.ru/Третий_путь_\(идеология\)](http://wikiwhat.ru/Третий_путь_(идеология))
4. Там само.
5. Там само.
6. Энтони Гидденс: Мы страдаем от «космополитической перегрузки», и перед нами стоит серьезная задача – создать ответственный капитализм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gefter.ru/archive/23882
7. Пустовойтенко В. Третій шлях. К., 2003. 93 с.
8. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. К., 1998. С. 306.
9. Ткаченко В. Україна в пошуку ідентичності (Нариси політичної освіти). Науково-популярне видання. К.: Видавництво ПОЛІТІЯ, 2018. С. 268–269.